

JADIDCHILIK HARAKATIDA KITOBXONLIK VA MA'RIFATNING SHAXS DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDAGI PSIXOLOGIK AHAMIYATI

N.A.Ergasheva¹

Mas'ul muallif: Ergasheva Nurxon Abdullayevna, NavDU, Psixologiya kafedrası dotsenti v/b, pedagogika fanlari nomzodi.

Accepted: 25 Sentabr 2026

Published: 25 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ergasheva, N. A. JADIDCHILIK HARAKATIDA KITOBXONLIK VA MA'RIFATNING SHAXS DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDAGI PSIXOLOGIK AHAMIYATI / N. A. Ergasheva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 416–420.

1. NavDU, Psixologiya kafedrası dotsenti v/b, pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakati doirasida kitobxonlik va ma'rifat g'oyalarining shaxs dunyoqarashi, tafakkuri va ma'naviy-psixologik rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan ma'rifatparvarlik qarashlarida kitob mutolaasi insonning bilim doirasini kengaytiruvchi vosita sifatidagina emas, balki uning mustaqil fikrlashi, voqelikni anglashi, ijtimoiy munosabatlarga ongli yondashishi va shaxsiy pozitsiyasini shakllantirishiga ta'sir etuvchi psixologik omil sifatida namoyon bo'lgani yoritiladi. Maqolada kitobxonlikning kognitiv faollik, refleksiya, ijtimoiy ong, ma'naviy ehtiyoj va motivatsion jarayonlar bilan bog'liq jihatlari e'tibor qaratiladi. Shuningdek, jadidlarning ta'lim, matbaa, matbuot va adabiy faoliyatni rivojlantirish orqali kitobxonlik muhitini shakllantirishga qaratilgan sa'y-harakatlari shaxs psixologik kamoloti nuqtayi nazaridan talqin etiladi. Tadqiqot natijalari jadidchilik merosida kitobxonlik shaxsning bilim olishi bilan cheklanmay, uning tafakkur tarzi, qadriyatlar va dunyoqarashini o'zgartirishga xizmat qilgan kompleks ma'rifiy-psixologik mexanizm sifatida qaralganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, kitobxonlik, ma'rifat, shaxs, dunyoqarash, psixologik rivojlanish, tafakkur, refleksiya, ma'naviy ehtiyoj, mustaqil fikrlash, ma'rifiy muhit.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КНИГОЧТЕНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ДЖАДИДИСТСКОМ ДВИЖЕНИИ

Аннотация. В статье рассматривается психологическое значение книгочтения и просветительских идей в формировании мировоззрения личности в рамках джадидистского движения. Особое внимание уделяется тому, что в просветительской концепции джадидов книга рассматривалась не только как источник знаний, но и как средство активизации самостоятельного мышления, расширения интеллектуального опыта, осмысления социальной действительности и формирования осознанной личностной позиции. Анализируются взаимосвязи чтения с когнитивной активностью, рефлексией, мотивацией к познанию, нравственными ориентирами и развитием социальной осознанности личности. Отдельно рассматривается деятельность джадидов в сфере образования, книгоиздания, периодической печати и распространения просветительской литературы как важный фактор формирования среды, стимулирующей интеллектуальное и духовно-психологическое развитие человека. Показано, что в наследии джадидизма книгочтение приобретает значение комплексного просветительно-психологического механизма, способствующего не только накоплению знаний, но и трансформации способов мышления, ценностных установок и мировоззренческих представлений личности.

Ключевые слова: джадидизм, книгочтение, просвещение, личность, мировоззрение, психологическое развитие, мышление, рефлексия, познавательная мотивация, самостоятельное мышление, просветительская среда.

THE PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF READING AND ENLIGHTENMENT IN THE FORMATION OF PERSONAL WORLDVIEW WITHIN THE JADIDIST MOVEMENT

Abstract. This article examines the psychological significance of reading and enlightenment ideas in the formation of personal worldview within the Jadidist movement. Particular attention is given to the role of books not merely as sources of knowledge but also as psychological and intellectual tools that stimulated independent thinking, broadened cognitive experience, encouraged reflection on social reality, and contributed to the development of an informed personal position. The study considers the relationship between reading and cognitive activity, reflection, motivation for learning, moral orientations, and social awareness. It also examines the efforts of Jadid intellectuals to develop educational institutions, publishing activities, periodical press, and access to enlightening literature as important elements in creating an environment conducive to intellectual and spiritual-psychological development. The analysis demonstrates that, within the intellectual heritage of Jadidism, reading can be understood as a comprehensive

educational and psychological mechanism that influenced not only the acquisition of knowledge but also patterns of thinking, value orientations, and broader worldview formation. The study highlights the relevance of these ideas for understanding the psychological foundations of reading culture and intellectual development in contemporary educational contexts.

Keywords: jadidism, reading, enlightenment, personality, worldview, psychological development, thinking, reflection, cognitive motivation, independent thinking, educational environment.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotida insonning bilimga munosabati, axborotni qabul qilish va uni shaxsiy tajriba bilan uyg'unlashtirish qobiliyati muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Shaxsning dunyoqarashi bir vaqtning o'zida shakllanib qolmaydi; u ta'lim, ijtimoiy muhit, madaniy tajriba, muloqot, mutolaa va shaxsning o'z ustida ishlashi bilan bog'liq uzluksiz jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan kitobxonlik insonning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda, uning voqelikni anglashi, qadriyatlarga munosabati, mustaqil fikr yuritishi va ijtimoiy hodisalarga nisbatan shaxsiy munosabatini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuzaga kelgan jadidchilik harakatida ma'rifat, ta'lim va kitobxonlik masalalari alohida o'rin egalladi. Jadid ma'rifatparvarlari jamiyat taraqqiyotini insonning ongi va tafakkuridagi o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda ko'rdilar. Ular savodxonlikni oshirish, yangi usuldagi ta'limni joriy etish, darslik va adabiy asarlar yaratish, matbuotni rivojlantirish hamda kitoblarni keng tarqatish orqali insonning bilish ehtiyojini faollashtirishga intildilar. Bu jarayonni faqat pedagogik yoki madaniy hodisa sifatida emas, balki shaxsning kognitiv va motivatsion faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ham baholash mumkin.

Jadidchilik muhitida kitob va matbuot insonni passiv axborot qabul qiluvchi subyektdan fikrlovchi va voqelikni tahlil qiluvchi shaxsga aylantirish vositalaridan biri sifatida qaraldi. Mutolaa jarayonida inson yangi tushunchalar bilan tanishadi, mavjud bilimlarini qayta ko'rib chiqadi, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslaydi va o'z munosabatini shakllantiradi. Bunday jarayonlar psixologik nuqtayi nazardan kognitiv faollik, refleksiya, diqqat, xotira, tasavvur va mustaqil fikrlash kabi jarayonlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, ijtimoiy va ma'rifiy mazmundagi adabiyotlar shaxsda jamiyatdagi o'zgarishlarni anglash, mavjud muammolarga munosabat bildirish va kelajak haqida tasavvur hosil qilish ehtiyojini kuchaytirishi mumkin.

Jadidlarning ma'rifat haqidagi qarashlarida inson shaxsining ichki imkoniyatlarini rivojlantirish g'oyasi muhim o'rin tutgan. Ta'lim ular uchun faqat muayyan bilimlarni yetkazish jarayoni emas, balki insonning fikrlash madaniyatini, axloqiy qarashlarini va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'lgan. Shu jihatdan kitobxonlik ham shaxsning bilim olish ehtiyojini qondirish bilan cheklanmay, uning o'zini anglashi, o'z fikrini asoslashi va atrof-muhitdagi jarayonlarga ongli munosabat bildirishiga zamin yaratuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur masalaning psixologik ahamiyati shundaki, inson o'qigan har bir axborotni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni o'zining avvalgi bilimlari, hayotiy tajribasi va qadriyatlari bilan solishtiradi. Natijada yangi mazmun shaxsning ichki kognitiv tizimida qayta ishlanadi. Mutolaa davomida yuzaga keladigan savollar, shubhalar, taqqoslashlar va xulosalar refleksiv jarayonlarni faollashtiradi. Shu sababli kitobxonlikni shaxs dunyoqarashining shakllanishiga ta'sir etuvchi intellektual-motivatsion mexanizmlardan biri sifatida o'rganish ilmiy jihatdan muhimdir.

Jadidchilik merosini mazkur nuqtayi nazardan tahlil qilish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Raqamli axborot muhiti kengayib borayotgan sharoitda yoshlarning kitobga munosabati, mustaqil o'qish motivatsiyasi, axborotni tanqidiy anglash qobiliyati va mutolaa orqali shaxsiy dunyoqarashini boyitish masalalari yangicha mazmun kasb etmoqda. Shu bois jadidlarning kitobxonlik va ma'rifatga oid qarashlarini psixologik nuqtayi nazardan o'rganish tarixiy merosni anglash bilan birga, zamonaviy kitobxonlik madaniyatining shaxs rivojidagi o'rnini tushunish uchun ham nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi jadidchilik harakatida kitobxonlik va ma'rifat g'oyalarining shaxs dunyoqarashi, tafakkuri, refleksiv qobiliyatlari va ma'naviy-ijtimoiy qarashlarini shakllantirish bilan bog'liq psixologik jihatlarini tahlil qilishdan iborat. Maqolada kitobxonlikning jadidlar ma'rifiy faoliyatidagi o'rni, mutolaaning shaxs tafakkuriga ta'sir mexanizmlari hamda ma'rifat muhitining psixologik rivojlanish uchun yaratgan imkoniyatlari o'zaro bog'liq holda yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jadidchilik harakati, uning ma'rifiy maqsadlari va jamiyatning intellektual taraqqiyotiga ta'siri masalasi tarix, adabiyotshunoslik, pedagogika va ijtimoiy tafakkur tarixi doirasida keng o'rganilgan. Mazkur tadqiqotlarda jadidchilikning asosiy xususiyati sifatida ta'limni yangilash, savodxonlikni oshirish, zamonaviy bilimlarni tarqatish va milliy ongni yuksaltirishga qaratilgan intilishlar qayd etiladi. Biroq kitobxonlikning aynan shaxsning psixologik dunyoqarashi shakllanishiga ta'siri masalasi ushbu yo'nalishlar kesishmasida yanada chuqurroq tahlilni talab qiladi.

Jadidchilik tarixini o'rganishda E. Karimovning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularda Turkistondagi ma'rifiy harakatlarning ijtimoiy-madaniy asoslari va jadidlarning zamonaviy bilimlarga munosabati yoritiladi [1]. Muallif qarashlaridan kelib chiqib, jadidlarning ta'limni o'zgartirishga intilishi oddiy o'quv jarayonini yangilashdan ko'ra kengroq maqsadni — insonning fikrlash doirasini kengaytirish va ijtimoiy faolligini oshirishni nazarda tutganini ko'rish mumkin. Bu holat kitobxonlikni shaxs intellektual faolligini qo'llab-quvvatlovchi muhit sifatida talqin qilish imkonini beradi.

A. Khalidning Turkiston jadidchiligiga bag'ishlangan tadqiqotlarida esa ma'rifatparvarlik, islohotchilik va yangi ijtimoiy fikrning shakllanish jarayonlari o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi [2]. Uning yondashuvi jadidchilikni faqat ta'lim sohasidagi islohotlar majmuasi sifatida emas, balki inson va jamiyat haqidagi tasavvurlarni o'zgartirishga intilgan intellektual harakat sifatida tushunish uchun asos beradi. Bu nuqtayi nazardan kitob, gazeta va jurnallar jadidlar g'oyalarini tarqatish vositasi bo'libgina qolmasdan, o'quvchining ijtimoiy voqelikni anglash usuliga ta'sir etuvchi

kommunikatsion muhit vazifasini ham bajargan.

Jadidchilikning adabiy-ma'rifiy xususiyatlarini o'rgangan tadqiqotlarda matbuot va badiiy adabiyotning inson ongiga ta'siri masalasi ham muhim yo'nalish sifatida ko'rinadi. B. Qosimov jadid adabiyoti va uning namoyandalari faoliyatini tahlil qilar ekan, milliy uyg'onish jarayonida adabiy asar, matbuot va ma'rifiy g'oyalarning o'zaro aloqadorligini ko'rsatadi [3]. Bu yondashuvdan kelib chiqib, mutolaa jarayonini shaxsning faqat bilim olish ehtiyoji bilan chegaralab bo'lmaydi. Badiiy va publitsistik matnlar insonda ijtimoiy voqelik haqida tasavvur, axloqiy mulohaza va kelajak haqidagi subyektiv qarashlarni shakllantirishi mumkin.

Jadid pedagogikasiga oid manbalarda ham shaxsning aqliy va axloqiy rivojlanishi ta'limning markaziy vazifalaridan biri sifatida talqin qilinadi. Xususan, Abdulla Avloniyning pedagogik merosida ilm, tarbiya, axloq va inson kamoloti bir-biridan ajralmagan tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi [4]. Uning qarashlarida ta'limning natijasi faqat ma'lumotga ega bo'lish bilan emas, balki insonning xulq-atvori, fikrlashi va ijtimoiy mas'uliyatidagi o'zgarishlar bilan belgilanadi. Psixologik nuqtayi nazardan bu g'oyalar kognitiv rivojlanish bilan qadriyatlar tizimi va shaxsiy pozitsiya shakllanishining o'zaro aloqasini ko'rsatadi.

Jadidlarning kitob va matbuotga munosabatini o'rganishda Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifiy faoliyati alohida e'tiborga loyiq. Uning matbuot va ta'lim sohasidagi tashabbuslari yangi bilimlarni ommalashtirish, jamiyatda o'qish va axborotga ehtiyojni kuchaytirishga qaratilgan edi [5]. Bu jarayon psixologik jihatdan shaxsning bilish motivlarini faollashtirish, yangi axborotni izlash va mavjud qarashlarni qayta ko'rib chiqishga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi bilan izohlanishi mumkin.

Kitobxonlikning shaxs rivojiga ta'sirini umumiy psixologik nuqtayi nazardan baholashda J. Brunerning kognitiv rivojlanish va ta'lim jarayoniga oid qarashlari muhim nazariy asos bo'la oladi [6]. Uning yondashuvida bilimni o'zlashtirish tayyor ma'lumotni qabul qilish emas, balki insonning faol ravishda ma'no hosil qilishi bilan bog'liq jarayon sifatida qaraladi. Mutolaa jarayoni ham ana shunday faol ma'no yaratish xususiyatiga ega: o'quvchi matndagi g'oyalarni o'zining avvalgi tajribasi bilan taqqoslaydi, savollar qo'yadi va shaxsiy xulosalarga keladi. Shu sababli kitobxonlik dunyoqarashning shakllanishida kognitiv faollikni rag'batlantiruvchi omil sifatida qaralishi mumkin.

L. S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi mazkur mavzu uchun yana bir nazariy asosni tashkil etadi [7]. U inson psixikasining rivojlanishini ijtimoiy-madaniy muhit, til va belgilar tizimi bilan bog'laydi. Kitob, yozma matn va ma'rifiy axborot ham shaxsning madaniy tajribani o'zlashtirishida muhim vositalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan jadidchilik davrida kitobxonlik muhitining shakllanishi shaxsning individual bilimi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy tajribani qabul qilish va qayta anglash jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin.

Zamonaviy tadqiqotlarda mutolaaning shaxslararo munosabatlar, emotsional tushunish va ijtimoiy idrok bilan bog'liq jihatlariga ham e'tibor kuchaygan. Kitob o'qish, ayniqsa badiiy matnlar bilan ishlash insonni turli hayotiy vaziyatlar, xarakterlar va nuqtayi nazarlar bilan tanishtiradi. Bu esa boshqa insonning ichki holatini tasavvur qilish, turli pozitsiyalarni anglash va emotsional tajribani boyitish uchun psixologik imkoniyat yaratadi. Shu ma'noda kitobxonlikni shaxsning kognitiv rivojlanishi bilan bir qatorda, ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini qo'llab-quvvatlovchi faoliyat sifatida ham ko'rish mumkin.

O'rganilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadidchilik tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ma'rifat, ta'lim, matbuot va adabiyot masalalari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, kitobxonlikning shaxs dunyoqarashiga ta'siri ko'p hollarda tarixiy-madaniy yoki pedagogik nuqtayi nazardan talqin qilingan. Mazkur masalani kognitiv, motivatsion va refleksiv jarayonlar bilan bog'lab tahlil qilish esa jadidchilik merosining psixologik mazmunini yanada aniqroq ochib berish imkonini yaratadi. Shu jihatdan ushbu tadqiqotning o'ziga xosligi jadidlar ma'rifiy faoliyatida kitobxonlikni nafaqat madaniy-ma'rifiy hodisa, balki shaxs tafakkuri, bilish motivatsiyasi, refleksiyasi va dunyoqarashining shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omil sifatida ko'rib chiqish bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini jadidchilik harakati doirasida shakllangan ma'rifiy qarashlar, kitobxonlik madaniyati va shaxs dunyoqarashining rivojlanishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilish tashkil etadi. Tadqiqotda kitobxonlik oddiy axborot olish faoliyati sifatida emas, balki insonning bilish jarayonlari, qadriyatlari, refleksiv qobiliyatlari va ijtimoiy qarashlariga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik jarayon sifatida talqin qilindi.

Tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqishda tarixiy-madaniy, psixologik va pedagogik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligiga tayanildi. Tarixiy-madaniy yondashuv jadidchilik davridagi ma'rifiy muhitni o'sha davrning ijtimoiy va madaniy sharoitlari bilan bog'liq holda tushuntirish imkonini berdi. Psixologik yondashuv esa kitobxonlikning shaxs tafakkuri, bilishga bo'lgan motivatsiyasi, mustaqil fikrlashi va o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqish qobiliyati bilan bog'liq jihatlarini ochib berishga xizmat qildi. Pedagogik yondashuv orqali esa jadidlarning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari shaxs kamoloti nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqotda, avvalo, tarixiy-tahliliy metod qo'llanilib, jadidchilik harakatining ma'rifiy yo'nalishi, kitob va matbuotning jamiyatdagi o'rni hamda ma'rifatparvarlarning ta'limga oid qarashlari tizimli ravishda ko'rib chiqildi. Mazkur metod orqali jadidlarning kitobxonlikka munosabati alohida hodisa sifatida emas, balki jamiyatni yangilash va inson tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan umumiy ma'rifiy dastur bilan bog'liq jarayon sifatida talqin qilindi.

Shuningdek, mazmuniy tahlil metodi asosida jadidlarning pedagogik, publitsistik va badiiy merosida uchraydigan ilm, ta'lim, kitob, mutolaa, tafakkur, tarbiya va inson kamolotiga oid g'oyalar guruhlandi. Bunda matnlardagi mazmunning takroriy jihatlarini mexanik sanashdan ko'ra, ularning shaxsning bilish va qadriyatlar tizimi bilan bog'lanish xususiyatlariga e'tibor qaratildi.

Tadqiqotning psixologik yo'nalishini belgilashda kognitiv yondashuv muhim metodologik asos bo'ldi. Ushbu yondashuv doirasida kitobxonlikning yangi bilimlarni qabul qilish, mavjud bilimlar bilan taqqoslash, savol qo'yish, xulosa chiqarish va mustaqil fikr shakllantirish jarayonlariga aloqador jihatlari tahlil qilindi. Mutolaa natijasida yuzaga keladigan fikriy faollik shaxs dunyoqarashining rivojlanishiga olib keluvchi ehtimoliy psixologik mexanizmlar bilan bog'landi.

Bundan tashqari, qiyosiy tahlil metodi orqali jadidlarning ma'rifat va kitobxonlik haqidagi qarashlari zamonaviy psixologiyada shaxs rivoji, kognitiv faollik va refleksiya bilan bog'liq konsepsiyalar bilan mazmunan qiyoslandi. Bunday qiyoslash tarixiy g'oyalarni zamonaviy psixologik tushunchalar bilan aynanlashtirish uchun emas, balki ular o'rtasidagi mazmuniy yaqinlik va farqlarni aniqlash uchun amalga oshirildi.

Tadqiqotda interpretativ yondashuv ham qo'llanildi. U orqali jadidlar faoliyatidagi kitob nashr etish, maktablar tashkil qilish, matbuot orqali ma'rifiy g'oyalarni yoyish kabi amaliy harakatlarning shaxs ongiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan psixologik mazmuni sharhladi. Bunda tarixiy manbalarda bevosita qayd etilmagan psixologik holatlar qat'iy fakt sifatida emas, balki mavjud tarixiy va nazariy materiallar asosida ehtiyotkorlik bilan talqin qilindi.

Tadqiqot metodlarining mavzu doirasida qo'llanishi quyidagi jadvalda umimlashtiriladi:

Tadqiqot metodi	Qo'llanish yo'nalishi	Aniqlanadigan jihatlar	Psixologik mazmun
Tarixiy-tahliliy metod	Jadidchilikning ma'rifiy faoliyatini o'rganish	Ta'lim, matbaa, matbuot va kitob tarqatish jarayonlari	Shaxsning ma'rifiy muhit bilan o'zaro ta'siri
Mazmuniy tahlil	Jadidlar asarlari va publitsistik materiallarini tahlil qilish	Ilm, kitob, ta'lim, tafakkur va tarbiya haqidagi g'oyalar	Bilishga ehtiyoj va fikriy faollik
Kognitiv yondashuv	Mutolaa va tafakkur munosabatini tahlil qilish	Axborotni qabul qilish, qayta ishlash va anglash	Mustaqil fikrlash va kognitiv faollik
Qiyosiy tahlil	Jadid qarashlarini zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan taqqoslash	Umumiy va farqli mazmuniy jihatlar	Refleksiya va dunyoqarash rivoji
Interpretativ metod	Tarixiy-ma'rifiy faoliyatning psixologik mazmunini sharhlash	Kitobxonlik muhitining shaxsga ta'sir imkoniyatlari	Qadriyatlar, motivatsiya va ijtimoiy anglash
Tizimli yondashuv	Kitobxonlik, ma'rifat va shaxs rivojini yagona tizim sifatida ko'rish	Omilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik	Dunyoqarashning kompleks shakllanishi

Tadqiqotning mantiqiy modeli "ma'rifiy muhit – kitobxonlik faoliyati – kognitiv faollik – refleksiya – qadriyatlarni anglash – dunyoqarashning rivojlanishi" ketma-ketligi asosida shakllantirildi. Ushbu model kitobxonlikni shaxs dunyoqarashiga bevosita va bir yo'nalishli ta'sir qiluvchi hodisa sifatida emas, balki ta'lim, ijtimoiy muhit, shaxsiy tajriba va ichki motivatsiya bilan o'zaro bog'liq jarayon sifatida tushunishga imkon beradi.

Metodologik jihatdan tadqiqotning muhim jihati shundan iboratki, jadidchilik merosidagi ma'rifat g'oyalari zamonaviy psixologik terminlarga sun'iy ravishda moslashtirilmaydi. Aksincha, tarixiy manbalarda ifodalangan fikrlar avvalo o'z davri sharoitida anglanadi, keyin esa ularning shaxs tafakkuri, bilishga bo'lgan ehtiyoj, refleksiya va dunyoqarash shakllanishi bilan bog'liq jihatlari ilmiy talqin qilinadi. Shu asosda tadqiqot tarixiy aniqlik va psixologik interpretatsiya o'rtasidagi muvozanatni saqlashga yo'naltirildi.

Umuman olganda, tanlangan metodologik yondashuvlar jadidchilik harakatida kitobxonlik va ma'rifatning nafaqat madaniy-tarixiy, balki shaxsning intellektual va psixologik rivojlanishiga daxldor jihatlarni kompleks ravishda ochib berishga imkon yaratadi. Bu esa kitobxonlikni shaxs dunyoqarashi shakllanishining muhim omillaridan biri sifatida tahlil qilish uchun nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

Xulosa. Jadidchilik harakati doirasida shakllangan ma'rifiy qarashlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kitobxonlik ushbu harakat vakillari uchun shunchaki bilim egallash vositasi emas, balki inson tafakkurini rivojlantirish, uning dunyoqarashini kengaytirish va ijtimoiy hayotga ongli munosabatini shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lgan. Jadidlarning ta'lim, matbuot, adabiyot va kitob nashri bilan bog'liq faoliyati insonni bilim olishga undaydigan hamda fikriy faolligini qo'llab-quvvatlaydigan ma'rifiy muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan.

Tadqiqot doirasida kitobxonlikning shaxs psixologiyasi bilan bog'liq jihatlari tahlil qilinib, mutolaa jarayonining kognitiv faollik, mustaqil fikrlash, refleksiya va qadriyatlarni anglash bilan uzviy aloqadorligi aniqlandi. Inson kitob orqali yangi ma'lumotga ega bo'lish bilan birga, uni o'zining mavjud bilimlari, hayotiy tajribasi va qarashlari bilan taqqoslaydi. Bunday intellektual faoliyat shaxsning voqelikni anglash usullarini boyitishi va o'z qarashlariga tanqidiy munosabat bildirish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

Jadidlarning ma'rifatga munosabatida shaxsning ichki intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etgani kuzatiladi. Ularning ta'lim va tarbiyaga oid qarashlarida bilim insonning amaliy hayoti, axloqiy pozitsiyasi va jamiyat oldidagi mas'uliyati bilan bog'langan. Shu sababli jadidchilikdagi kitobxonlik g'oyasini faqat savodxonlikni oshirish jarayoni bilan cheklash to'g'ri bo'lmaydi. U insonning fikrlash madaniyati, bilishga bo'lgan ehtiyoji va ijtimoiy ongini rivojlantirishga yo'naltirilgan kengroq ma'rifiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, kitobxonlikning shaxs dunyoqarashiga ta'siri bir yo'nalishli va avtomatik jarayon emasligini ko'rsatadi. Mutolaaning psixologik samarasi o'quvchining yoshi, bilim darajasi, qiziqishlari, motivatsiyasi, ijtimoiy muhiti va o'qilgan materialni anglash darajasi kabi omillar bilan bog'liq. Demak, kitobning mavjudligi o'z-o'zidan dunyoqarashning o'zgarishini kafolatlamaydi; mazmunni anglash, fikrlash, savol berish va o'qilgan ma'lumotni shaxsiy tajriba bilan bog'lash jarayoni muhim ahamiyatga ega.

Jadidchilik merosining zamonaviy ahamiyati ham aynan shu jihatda ko'rinadi. Bugungi raqamli axborot muhitida yoshlar turli manbalardan katta hajmdagi ma'lumotlarni qabul qilmoqda. Bunday sharoitda kitobxonlik madaniyati faqat ko'p o'qish bilan emas, balki o'qilgan ma'lumotni tushunish, tahlil qilish, taqqoslash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalari bilan ham belgilanadi. Jadidlarning ma'rifat, bilim va tafakkurga bergan e'tibori mazkur jarayon uchun muhim tarixiy-intellektual asoslardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Shunday qilib, jadidchilik harakatida kitobxonlik va ma'rifat shaxsning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida namoyon bo'lgan. Ularning psixologik ahamiyati insonning bilimga bo'lgan ehtiyojini kuchaytirish, mustaqil fikrlashini rag'batlantirish, refleksiv munosabatini rivojlantirish va ijtimoiy voqelikni anglash imkoniyatlarini kengaytirish bilan izohlanadi. Shu nuqtayi nazardan jadidlarning kitobxonlik va ma'rifat haqidagi qarashlarini o'rganish nafaqat tarixiy merosni anglash, balki zamonaviy yoshlar orasida ongli mutolaa, intellektual faollik va mustaqil dunyoqarashni rivojlantirishning psixologik asoslarini tushunish uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni. – Toshkent, 2017.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston Respublikasida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini yanada oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida: 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son qaror. – Toshkent, 2017.
- [3] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. – Toshkent, 2023.
- [4] Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
- [5] Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
- [6] Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
- [7] Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004.
- [8] Bruner J. The Culture of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- [9] Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
- [10] Kidd D. C., Castano E. Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind // Science. – 2013. – Vol. 342, No. 6156. – P. 377–380.